

SALIMAXON RUSTAMIY,

Oriental universiteti, Sharq tillari kafedrası professori, filologiya fanlari doktori

“DEVANU LUG‘ATI-T-TURK” ASARI “ISHMA:M” ATAMASI

Annotatsiya. Mazkur maqola Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘ati-t-turk” asarida keltirilgan “ishma:m” atamasi tahliliga bag‘ishlangan bo‘lib unda mazkur atama asar tarjimalarida turlicha talqin qilingani, Koshg‘ariy uni turkiy so‘zlardagi lablangan unlilarga nisbatan qo‘llangani dalillangan.

Kalit so‘z va iboralar: turkiy so‘zlar, tovush, ishma:m, shamma, lablangan unlilar.

Abstract. The article deals with the meaning of the term “ishma:m”, mentioned in the “Devonu lug‘ati-t-turk” by Mahmud Koshgari. It is mentioned that the term is interpreted differently in the translations of the work. The author proved that Koshgari used it only for the labial vowels in Turkic words.

Key words: Turkish words, sound, ishma:m, shamma, labial vowels.

Mahmud Koshg‘ariyning “Devanu lug‘ati-t-turk” asaridagi tilshunoslikka oid atamalar orasida tarjimonlar tomonidan mazmuni yaxshi aniqlanmay turlicha talqin qilinganlari mavjud. Bunday atamalar jumlasiga **ishma:m** va unga o‘zakdosh va ma‘nodosh bo‘lgan **shamma** atamalari kiradi. Bu atamalar tovushga nisbatan qo‘llangan bo‘lib, “ishma:m” atamasi arab tili fonetikasi nuqtai nazaridan quyidagicha izohlanadi [Luis M., 1960:400]:

الإشمام عند القراء أو النحاة: الإشارة إلى الحركة بشفة من غير تصويت و ذلك بان تضمّ الشفتان بعد الاسكان في المرفوع والمضموم من غير صوت.

Ibn Sino ham o‘zining “Asbabu hudusi-l-huruf” asarida *ishma:m*ning “lablanish” ma‘nosiga ega ekanini aytadi [Ахвледиани В., 1966:47].

Demak, arab tili fonetikasida “ishma:m” atamasi lablangan unli tovush “u”ga nisbatan aytiladi. Turkiy tillarda lablangan unli tovushlar arab tilidagidan farqli ravishda bir emas, bir nechta. Ular old qator va orqa qator lablangan unlilarga bo‘linadi. Mahmud Koshg‘ariy arab grafikasi-da bu tovushlarni ifodalovchi alohida harflar bo‘lmagani va turkiy so‘zlardagi lablangan unli tovushlarning hammasi faqat *va:v*, *alif-v* yoki *dammali alif* bilangina ifodalangani tufayli ularni bir-biridan farqlash maqsadida arab tilshunosligida qo‘llanadigan “ishma:m” yoki “shamma” atamasidan foydalanib, bu atama orqali lablangan tovushlarni nazarda tutgan.

Lekin “Devanu lug‘ati-t-turk” asari ustida olib borilgan ba‘zi ilmiy ishlardan ma‘lum bo‘ldiki, “ishma:m” atamasining turkiy so‘zlardagi tovushlarga nisbatan qo‘llangan ma‘nosi olimlar tomonidan o‘zgacha talqin qilingan.

Bu atama asarning turkcha tarjimasida “*yumşak, ince, hafifçe*”, o‘zbekcha tarjimasida “ingichka”, “yumshoq”, “tiloldi” deb qo‘llangan. Masalan, Mahmud Koshg‘ariyda [Mahmud Koshg‘ariy, 1333:46]:

أود – الزمان. بشمة الواو.

Turkcha tarjiması:

أود *öd*: (*و harfini ince çekilerek*) zaman [Divanü lûgat-it-türk..., 1939:44].

O'zbekcha tarjimasi:

أود *öd* - (*و harfi ingichka [ö tarzda] talaffuz etiladi*) zamon, zamona, davr [Mahmud Koshg'ariy, 2016:50].

Lekin "Devanu lug'ati-t-turk"da "ishma:m" atamasi faqat ingichka lab unlilarini emas, yo'g'on lab unlilarini ham bildiradi. O'zbek tilshunosligida Fitrat tomonidan ham tovushlarga nisbatan "ingichka", "yo'g'on" atamalari qo'llangan [Fitret, 1930:43].

Mahmud Koshg'ariyda [Mahmud Koshg'ariy, 1333:59]:

أُتُشْ – باشمام الالف في اللعب.

Turkcha tarjimasi:

أُتُشْ *ötüş* (الف *harfini ince söyliyerek*) Oyunde ütme, yutma [Divanü lûgat-it-türk..., 1939:60].

O'zbekcha tarjimasi:

أُتُشْ *ütüş*- (yumshoq talaffuz etiladigan *ü* bilan); o'yinda yutish [Mahmud Koshg'ariy, 2016:60].

Bu misolda "ishma:m" atamasining ma'nosini to'g'ri tushunmaslik natijasida berilgan so'z noto'g'ri o'qilgan. Bu so'z ma'lum bo'lgan turkiy fe'llardan biridir. Navoiy lablangan unlining to'rttaligini aytib, misol tarzida *ot* (olov), *öt* ("o'tmak" fe'lining buyrug'i), *ut* (yut, "qimorda yutmak" fe'lining buyrug'i), *üt* (kalla kuydirmoq) so'zlarini keltirgan [Alisher Navoi, 1946:105-107]. Demak, *utush* "o'yinda yutish" ma'nosini anglatuvchi so'z [Alisher Navoi, 1946:105]. U hozirgi ba'zi turkiy – qozoq, qirg'iz, turkman va qrim-tatar tillarida mavjud.

"Devanu lug'ati-t-turk"dagi bu so'zni *ötüş* yoki *ütüş* deb emas, *utush* deb o'qish to'g'ri bo'ladi. Chunki Mahmud Koshg'ariy aslida yumshoq emas, qattiq, ya'ni orqa qator lablangan unli "u"ni nazarda tutgan. Demak, "ishma:m" atamasini "yumshoq" deb tushunish kerak emas.

Mahmud Koshg'ariydagi [Mahmud Koshg'ariy, 1333:69]:

أُولُكْ – باشمام الالف. النصيب.

Turkcha tarjimada:

أُولُكْ *ülük*: Nasir, hisse, ray (*Elif ince çekilerek*) [Divanü lûgat-it-türk..., 1939:72].

O'zbekcha tarjimada:

أُولُكْ *ülüg* – hissa; qismat; nasiba (yumshoq talaffuz qilinadigan *ü* bilan) [Mahmud Koshg'ariy, 2016:67] tarzida berilgan.

Turkiyshunoslikda "qattiq", "yumshoq" atamalari faqat undoshlarga nisbatan qo'llanilishi bilan birga ayrim hollarda unlilarga nisbatan ham ishlatiladi [Sherbak A., 1970:188].

Asarning inglizcha tarjimasida "ishma:m" va "shamma" atamalari arabcha shaklda qoldirilgan. Masalan, with *ishmām* of the alif, with *šamma*. Tarjima mualliflari ayrim lingvistik atamalar haqidagi o'z fikr mulohazalarini bildirib, "ishma:m" atamasi haqida shunday deydilar: "Koshg'ariy "ishma:m" atamasini, umuman, palatalizatsiyani qo'llash uchun ishlatgan. Lekin, asosan, o'zaklarni farqlash uchun qo'llagan. Keyinroq *oö:uü* tovushlarini farqlash uchun "ishba: '-ishmam" atamalaridan foydalangan" [Mahmud al-Kāšgari, 1982:304; 1984:59]. G'arbda qo'llanadigan "palatal" va "velar" atamalari ham turkiyshunoslikda asosan undoshlarga nisbatan ishlatiladi. So'nggi paytlarda ayrim olimlar bu atamalarni unlilarga nisbatan ham qo'llamoqdalar [Baskakov N., 1988:80]. Lekin turkiyshunoslikda qabul qilingan va ko'pchilik olimlar tomonidan qo'llanadigan atamalar "old qator unlilar, orqa qator unlilar" va "tiloldi, tilorqa unlilar" atamalaridir. Qadimgi turkiy tillarda sakkizta unli fonema bor. Ular bir-biridan qatori, tor-kengligi, lablanish-lablanmasligiga ko'ra farq qiladi. Bular orqa qator unlilar - a, ı, o, u; old qator unlilar - ä, i, ö, ü. Keng unlilar - a, ä, o, ö; tor unlilar - ı, i, u, ü. Lablangan unlilar - o, ö, u, ü; lablanmagan unlilar - a, ä, ı, I [Abdurahmonov G., Rustamov A., 1982:7].

Agar Mahmud Koshg'ariy asaridagi "ishma:m" atamasini faqat "old qator" deb atasak, u holda "ishma:m" atamasidan kelib chiqadigan lablanish ma'nosi chetda qoladi. Vaholanki, Mahmud Koshg'ariy bu atama bilan faqat lablangan unlilarga ishora qilgan. Uning old qator yoki orqa qator unliga tegishli ekani matnda keltirilgan so'zlardan ma'lum. Mahmud Koshg'ariy old qator va orqa qator lablangan unlilar uchun umumiy qilib "ishma:m" yoki "shamma" atamasini qo'llagani uchun bu atamalarni old qator deb tushunish to'g'ri emas. Lablangan unlilarning qatori ularning lablanish darajasiga bog'liq. Masalan: kuchli lablangan unli tovush "y" old qator, kuchsiz lablangan "o" esa orqa qator unlilariga kiradi.

Mahmud Koshg'ariy eng orqa qator lablangan unlisiga izoh bermaydi. Uning lablangani yozuvda aks etgan. Lekin muallif lablanganlik belgisi yozuvda bir xil ko'rinishga ega bo'lgan, ammo talaffuzda lablanish darajasiga ko'ra farq qiladigan unlilar ishtirokidagi so'zlarni bir-biridan farqlash lozim bo'lgani uchun unli tovushning avvalgisiga nisbatan lablanganligini ko'rsatish maqsadida "ishma:m" yoki "bi-shamma" atamasini qo'llagan; bu so'zdagi lablangan unliga ko'ra kamroq lablangan unlisi bo'lgan keyingi so'zga esa "aqalla shammatan minhu" izohini qo'llab so'zlardagi lablangan unlilar talaffuziga aniqlik kiritgan. Masalan [Mahmud Koshg'ariy, 1333:46]:

أَوْتُ – الثَّقْبُ فِي الْجِدَارِ وَالْخَشَبِ بِشَمَةِ الْوَاوِ.
أَوْتُ – الْمَرَارَةُ أَقْلَ شَمَةِ مِنْهُ.

"Devor yoki yog'och kovagi" ma'nosini anglatgan "üt" so'zidagi "ü" va "achchiqlik" ma'nosini bildirgan "öt" so'zidagi "ö" old qator lablangan unlilardir. Har ikkala holda ham ularning lablangan unli ekani ta'kidlangan. Lekin unlilarning ko'tarilishdagi farqiga ikkinchi so'zdagi izoh orqali aniqlik kiritilgan. Ya'ni Mahmud Koshg'ariy lablangan unlilarning qatordagi farqini lablanish darajasini ko'rsatish yo'li bilan tushuntirgan. Mahmud Koshg'ariyning bunday yo'l tutishiga sabab arab tilida o'rta ko'tarilishdagi unlilar yo'q, "ishma:m" atamasi talaffuzda unlining ko'tarilishdagi farqni ham o'z ichiga oladi. Masalan, "u" bilan "o", "ü" bilan "ö" orasidagi farqni arablarga "yo'g'on, ingichka" tushunchalari bilan anglatib bo'lmaydi. Chunki "o" bilan "ö" o'rta ko'tarilishdagi unlilardir. Bu xususiyatni lablanish tushunchasi orqali tushuntirish mumkin. Chunki "u" bilan "ü"ga nisbatan "o" bilan "ö" kamroq lablangan. Shuning uchun Mahmud Koshg'ariy bunday hollarda "ishma:m" atamasidan mohirona foydalangan.

"Devanu lug'ati-t-turk" asarida "ishma:m" atamasi bilan aloqador bo'lgan so'zlar orasida faqat birgina "go'sht" ma'nosidagi "ät" (et) so'zi yuqoridagi mulohazalardan istisnodir. Bu so'zga "bi-ishma:mi-l-alif" deb izoh berilgan, "ä" esa lablanmagan unlidir. Fikrimizcha, bu yerda asarning asl nusxasida "ishma:m" so'zi o'rnida "ima:la" so'zi bo'lgan bo'lishi kerak. Bu hol qo'lyozmada juda ko'p uchraydigan xattot tomonidan yo'l qo'yilgan turli xildagi xatoliklardan biri bo'lishi mumkin.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, Mahmud Koshg'ariyning "Devanu lug'ati-t-turk" asaridagi "ishma:m" atamasi turkiy tillardagi lablangan unlilarga nisbatan aytilgan va "lablangan" degan ma'noni anglatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Абдурахмонов Ф.А., Рустамов А. Қадимги туркий тил. – Т.: Ўқитувчи, 1982.
2. Алишер Навоӣ. Сб. статей под редакцией А.К. Боровкова. изд. – М.-Л.: АН СССР. 1946.
3. Ахведиани В.Г. Фонетический трактат Авиценны. – Тбилиси: Мецниереба, 1966.
4. Баскаков Н.А. Историко-типологическая фонология тюркских языков. – М.: Наука, 1988.
5. Махмуд Кошгарий, Туркий сўзлар девони (Девону луготи-т-турк). Таржимон С. Му-

таллибов. *Наишга тайёрловчилар: А.Рустамов, Ҳ.Болтабоев. 1-жилд.* – Т.: Мумтоз сўз, 2016.

6. Рустамий С. “Девону луготи-т-турк”даги лингвистик атамалар. – Т.: ТДШИ, 2006.

7. Щербак А.М. *Сравнительная фонетика тюркских языков.* – Л.: Наука, 1970.

8. *Divanü lûgat-it-türk tercümesi/çeviren: Besim Atalay. C.1.* – Ankara, 1939.

9. *Fitret. Serf. Birinci kitob. 6 inci basma. Samarkand-Toşkent: Özbekistan Devlet Nesriyat’,* 1930.

10. *Mahmud al-Kāšgari. Compendium of the turkic dialects (Dīvān Luḡāt at-turk), Edited and translated with introduction and indices by Robert Dankoff in collaboration with James Kelly. Printed of the Harvard University Printing Office. Part1-1982. – 304 p.; Part 2-1984.*

11. 0691. لويس معلوف. المنجد فى اللغة و الادب و العلوم. المطبعة الكاثوليكية، بيروت.

12. 3331. محمود الكاشغرى. كتاب ديوان لغات الترك. دار الخلافة العلية – مطبعة عامره. جلد اول.

